

Катерина ГЛУХОВЦЕВА

ВАРІАТИВНІСТЬ ДІАЛЕКТНИХ ЯВИЩ У СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКИХ СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ГОВІРОК

Діалектне явище як елемент мовної системи нерідко має в різних говірках співвідносні відповідники, варіанти [1: 10]. Проте бурхливі процеси, які відбуваються в позамовній дійсності, вплив літературних мов (української й російської), особливо в ареалах, контактних з говірками російської мови, призводять до розхитування сталих традицій у використанні морфологічних форм, лексичних засобів, фонетичному оформленні мовних одиниць. Це сприяє утворенню варіантів лексем, передусім фонетичних, які вільно використовуються мовлянами одного населеного пункту і навіть одним діалектоносієм. Особливо часто такі явища виявляються в умовах діалектної неоднорідності.

Загальні риси фонетичної і морфологічної систем, лексичного складу східнослобожанських говірок у цілому співвідносні з тими, що наявні в середньонаддніпрянському та степовому говорах південно-східного наріччя. Відомості про заселення краю незаперечно свідчать, що в процесі формування говірок континууму на обстежуваній території взаємодіяли діалекти середньонаддніпрянського типу з польськими і меншою мірою – посередньо – з південно-західними. У процесі міждіалектних взаємин переміг середньонаддніпрянський діалектний тип, а північні й південно-західні риси перемололися й були втрачені. З одного боку, в обстежуваних говірках виробилися системні риси, аналіз яких проливає світло на певні особливості всього слобожанського мовного континууму, а з другого, – взаємодія різносистемних явищ сприяла закріпленню певних відхилень від системи, що є історично зумовленими [2: 26]. Усе це сприяло варіативності мовних засобів.

Уже в перших працях, присвячених описові українських східнослобожанських говірок, звернуто увагу на паралельне використання фонетичних варіантів лексем. Зокрема, О.Ветухов указує на побутування варіантів в олексіївській говірці: з /o/ та /i/ в новому закритому складі – „*В ёго жінка голова (хотя изредка: Посватав собі жонку)*” [3: 305]; /y/ – /i/ в цій же позиції – «*Та вона вже замі(у)жня*» [3: 306]; /y/ – /o/ – «*Нехай же у вас нуки будуть (редко – «онуки»)*» [3: 308]; /d/ – /b/ – «*Вони бля своєї вигоди (редко)*» [3: 308] та ін.

Етнографічні записи кінця XIX ст. містять лише окремі випадки вживання варіантів лексем в одному н.п., засвідчені записувачами

етнографічного матеріалу в С. Олексіївка та Нещеретове (Білокуракинський р-н, Луганська обл.). Це можна пояснити складністю графічного позначення точної діалектної вимови, прагненням записувачів помічати передусім особливості побуту, звичаїв, а потім уже мови, порівняно більшою стабільністю говірок понад століття тому. Однак окремі варіанти в записках знаходимо: вони свідчать про паралельне використання дієслів з формальним показником інфінітива –ти й –те („*Бог благословить и я – хорошо вам, диты, житы*»; «*Раненько вставала, Рушнычокь подавала Биле лычко утырате*» [4: 131]; відмінкові форми займенника **я** з /i/, /u/ („*Воны мини неvistочку прынеслы и скрыню нову*» [4: 131]; «*Мыни маты завдала*» [4: 132].

Матеріали Атласу української мови наочно демонструють неоднорідність вимови багатьох лексем у середині ХХ ст. Так, варіанти *xp'in* – *xpon* в українських східнослобожанських говірках фіксуються в 5 н.п. регіону із 37 обстежених, *xp'in*, *xpon*, *xpen* – 1, *xpon* – *xpen* – 1 [5: 3т., к. №1]; *цѣлувати* – *ц'їлувати* – 6 н.п., *цѣлувати* – *цѣлувати* – 1 н.п. [5: 3т., к. №2]; *без* – *б'із* – 4 н.п. [5: 3т., к.№5]; *ко'лод'аз'* – *ко'лод'із'* – 2 н.п. [5: 3т., к.№6]; *то'б'і* – *ти'б'і* – 4 н.п. [5: 3т., к.№7]; *ог'іреу'* – *оги'реу'* – 2 н.п., *ог'ірок* – *оги'рок* – 4 н.п., *ог'ірок* – *оги'рок* – *огу'рок* – 3 н.п. [5: 3т., к.№9]; *'к'істо* – *'т'істо*, *к'існий* – *т'існий* – 14 н.п. [5: 3т., к.№11]; *'рама* – *'р'ама*, *град* – *гр'ад* – 4 н.п. [5: 3т., к.№18]; *вуж* – *уж*, *'вухо* – *'ухо*, *'вулиц'а* – *'улиц'а* – 10 н.п. [5: 3т., к.№22].

Подвійну вимову лексем в одному й тому ж н.п. виявляє Г.Мартинова: *ос'л'ін* – *ос'лон* – 10 н.п. із 163 обстежених [6: к. №4], *вер'вичка* – *вер'бичка* – 1 н.п. [6: к. №29], *їти'ралник* – *їти'рал'ник* – 2 н.п. [6: к. №25], *'лампа* – *'л'ампа* – 2 н.п. [6: к. №40].

Факти варіантної вимови лексем з однаковим значенням зрідка фіксуються в українських говірках південно-західного та польського наріч. Зокрема, у говірках Північної Буковини паралельно вживаються *ц'їлувати* – *ц'їл'увати*, *ц'їлувати* – *ц'їл'увати* [7: к. №24]. О.Горбач знаходить у гуцульській говірці С. Бродино варіанти *вал'окатіси* – *вайло'катіси* 'кричати з болю' [8: 144], *земн'а* – *земл'а* 'долівка з глини' [8: 167]. З.Бичко зазначає, що у всьому ареалі наддністрянського говору послідовно вживається слово *стел'а* 'стеля', зрідка виявлені лексеми *со'ф'ит*, *со'ф'ітка*, *'п'ідсоф'ит*, *'п'ідсоф'ітка*. Балка, на якій тримається стеля, передається апелятивами *драгар*, *трагар*, *'трагар* [9: 59]. Лексико-словотвірні варіанти побутують у гуцульських говірках для називання музиканта, що грає на весіллі: тут у багатьох н.п. функціонують лексеми *скри'пач* – *скри'пар* [10: к. №7].

Окремі варіанти закінчень іменників виявлені в говірках чорнобильської зони: Д.(М) в. – -і (-и) (*рад'їау'їїі* – *рад'їау'їи*, *'пенс'їїі* – *'пенс'їи* [11: 23]), Р.(Д) в. – -и (-і) (*'каши* – *каши*, *ду'иши* – *ду'иш*, *рожи* – *'рожі* [11: 24]). Найявні варіанти у сфері транспортної лексики

правобережнополіських говірок: *вудило* – *зудела* (п.443) `залізна деталь збруї, що вкладається коневі в рот, мундштук` [12: 142].

Л.Фроляк, досліджуючи східностепові говірки, виявляє, що частим є поєднання різних типів артикуляції [л'] в говірках Донеччини. Прикладом може виступати говірка С. Хлібодарівка Волноваського району, де до звукового ряду фонеми /л/ входять звуки [л], [л'], [л'']. За спостереженнями автора, це явище поширене в мовленні тих діалектоносіїв, індивідуальна говірка яких сформувалася під впливом різних говірок батьків або різнотипних говірок родини й села. Так, у мовленні частини діалектоносіїв акаючої говірка С. Єгорівка Волноваського району виразно реалізуються акання й ретрофлексна та какумінальна артикуляція [л'], перейнята ними від батьків – переселенців з Полтавщини [13: 58]. Ця ж дослідниця засвідчує в мовленні окремих діалектоносіїв у позиції перед наголошеним [у] паралельну вимову [о]: або як [о], або як [о^у], – *ко^ужух* – *ко^ужух*, *зо^ул'а* – *зо^ул'а* незалежно від темпу мовлення [14: 9].

Б.Шарпило, аналізуючи паралельне вживання фонетичних варіантів однієї лексеми в тому самому н.п., вказує, що вони наявні тоді, коли, з одного боку, не спотворюють до нерозуміння слова, а з другого, – знаходять певну підтримку у внутрішніх особливостях розвитку звукової системи говорів. Такі явища, як пом'якшена вимова [ч], зникнення [дж], [дз] тощо, поширювалися поступово, непомітно для мовців. В умовах діалектної неоднорідності вони могли стати прогресуючими, так і не зосереджуючи на собі увагу мовців. І навпаки, певні південно-західні й північні риси у своєму вже складеному вигляді не могли не увійти в гостру суперечність зі стійкими системними рисами полтавського походження [2: 51].

Таким чином, у новостворених говірках української мови нерідко паралельно функціонують фонетичні варіанти слів і форм, словотворчі варіанти лексем з однаковим значенням, лексичні відповідники, що не відрізняються відтінками значень, у мовленні односельців чи одного діалектоносія. Для новостворених говірок, гетерогенних за походженням, – це одна з важливих діалектних особливостей. Зокрема, при загальній єдності і значній уніфікованості східнословобожанських говірок для їхньої фонетичної й морфологічної систем характерна певна суперечливість. Остання полягає в поєднанні уніфікованої системи первинних ознак із строкагістю, нерегульованістю «вторинних» рис, що не сприймаються мовцями як відхилення від загальноприйнятої норми.

П.Гриценко зміни звукового складу тих самих слів (морфем) у різних говірках за зовнішнім характером поділяє на два основних різновиди: 1) зміни, що відбуваються в межах сталої довжини слова; 2) зміни, які пов'язуються з подовженням чи скороченням слова (протеза та епентеза приголосних, афереза, синкопа, гаплогія) [15: 56].

В українських східнословобожанських говірках, гетерогенних за походженням, у межах одного н.п. виявляються такі зміни звукової

оболонки слів: субституція – *ран'ше* – *ран'ч'є* (ОлекС.), *дл'а* – *бл'а* (Нещерет.), *хво¹мил'їя* – *хва¹мил'їя* (ОлекС.), *Ки¹рилович* – *Ки¹рил'ович* (ОлекС.), *коу¹байн* – *ком¹байн* (ОлекС.); метатеза – *соч'о¹виц'а* – *чосо¹виц'а* (Преобр.), протеза – *ухо* – *вухо* (ОлекС.), *Аї¹дар'* – *Гаї¹дар'* – *Ген¹дар'* (Кап.), приставні голосні – *гл'од* – *огл'од* (Дяк.), епентеза – *урем а* – *ур'емн'а* (ОлекС.), урата етимологічних чи нових усталених звуків – *ода* – *во¹да* (Зор.), *го¹рох* – *оро¹х* (Міст.), *шли* – *йшли* (ОлекС.); редукція голосних чи приголосних у середині слова – *загорода* – *загорда* (Кабич.), *сковоро¹да* – *сковор¹да* (ПроС.), *т'іки* – *тіл'ки* – *т'іл¹ки* (ОлекС.).

Зміни звукового складу лексем, пов'язані з різною якістю голосного в корені, переважно обумовлені походженням голосних фонем української мови та різним їх виявом у говірках. До таких паралелей зараховуємо: *В'ір'о¹ж'іно* – *В'єр'о¹ж'іно* – *Ви¹р'о¹ж'іно* – *В'єр'о¹ж'іно* (ОлекС.), *б'іда* – *бе¹да* (Нещер.), *поц¹лувати-* *поц'ілувати* – *поцелувати* (ОлекС.), *ус'іх* – *усих* (Волкод), *д'ід* – *д'єд* (Полов.). Вони обумовлені різними рефлексами **ѣ* в говірках української мови та збереженні кількох рефлексів у новостворених говірках. Співвіднесеність тотожних значенням і близьких значенням слів двох або більше діалектних систем, яка визначається регулярністю системних співвідношень у фонетико-морфологічному та інтонаційному оформленні цих слів, споріднює ці явища з омолексією, виявленою при вивченні процесів трансференції близькоспоріднених мов [16: 401].

Обстеження досліджуваних говірок на початку ХХІ століття показали, що стійкими в олексіївській говірці залишаються рефлексі **ѣ* через /e/ тоді, коли вони лексикалізувалися. Так, не мають фонетичних варіантів лексеми *бе¹да*, *бе¹седа*, *вистрилити*. Щодо інших говірок регіону, то варіант *б'іда* частіше функціонує в мовленні молодшого покоління діалектоносіїв, варіант *бе¹да* вживається в мовленні старшого покоління слобожан. Б.Шарпило доводить, що затримання /e/ ([и, и^е, е^и]) у слові *бе¹да*, імовірно, підтримується впливом попереднього губного приголосного й розширюючим впливом /a/ наступного складу [2: 42]. Стійкість /e/ в слові *бе¹седа* також можна розглядати як наслідок вокальної асиміляції, а також тим, що лексеми *бе¹седа* і *бес'іда* співвідносяться у свідомості слобожан з різними значеннями: *бес'іда* 'розмова' і *бе¹седа* 'зустріч сватів у жениха на весіллі', 'група людей, що зібралися на весіллі, гулянні' [17: 24].

В окремих словах виявлені ряди [e]-[и]-[і], [o]-[e]-[і], [і]-[и], що сягають **ѣ*: *В'єр'о¹ж'іне* – *Ви¹р'о¹ж'іне* – *В'ір'о¹ж'іне*, *усєгда* (*ус'єгда*) – *уси¹да* – *ус'іда*, *хрон* – *хрен* (*хр'єн*) – *хр'ін*, *ц'ілувати* – *цилувати*. Послідовно вживається [и] замість **ѣ* у формах множини займенника *вес'*: *усих*, *усим*, *усими*, (*на*) *усих*.

П. Приступа припускає, що рефлекс [и] є давньою стадією розвитку **ѣ* [18: 48], демонструє більш архаїчні звукові особливості розвитку давнього наголошеного **ѣ* по відношенню до сучасного літературного /i/.

Потенції діалектного мовлення засвідчують кількісні показники

вживання фонетичних варіантів слів *xp'in*, *ц'ілу'вати*. За матеріалами АУМ (середина ХХ століття) у східнословобожанських говірках переважає варіант *xp'in*: із 37 обстежених говірок він уживається у 29, *xрон* – у 2, *xp'in* – *xрон* – у 5 [5: 3т., к. №1]. Серед можливих фонетичних виявів лексеми *ц'ілу'вати* (*ц'ілу'вати*, *цилу'вати*, *целу'вати*, *ц'улу'вати*) перший варіант уживається в 16 говірках, *цилу'вати* – у 15, *целу'вати* – у 4, *ц'ілу'вати*, *цилу'вати* – в 6, *цилу'вати*, *целу'вати* – в 1. Обстеження говірок на початку ХХІ століття дало такі кількісні показники: *xp'in* – 20 н. п., *xрон* – 7, *xp'in* – *xрон* – 6, *xрен* – *xрон* – 2, *xp'en* – *xрон* – 2; *ц'ілу'вати* – 18, *цилу'вати* – 12, *целу'вати* – 1, *ц'ілу'вати* – *цилу'вати* – 5, *ц'ілу'вати* – *целу'вати* – 1.

Таким чином, закономірна заміна **ѣ* на /i/ в наголошеній і ненаголошеній позиціях у більшості лексем в українських східнословобожанських говірках вважається природною. Численні факти рефлексії **ѣ* через /i/ засвідчують зв'язок досліджуваного мовного континууму з іншими говірками української мови, зокрема середньонаддніпрянськими, західнословобожанськими, подільськими тощо. Динаміка говірок виявляється в семантичній спеціалізації окремих фонетичних варіантів лексем, появу яких пов'язуємо із впливом південноросійських говірок на діалектне мовлення: *с'ітка* – *с'етка*, *в'іра* – *В'ера*. У перехідних від східнословобожанських до східно степових та в частині східнословобожанських говірок побутують варіанти *д'ід* – *д'ед*, *с'ітка* – *с'етка*.

Рефлекс /e/ (з **ѣ*) вказує на неоднорідність населення Слобожанщини, значний елемент переселенців з Полісся, вплив мовлення яких виявляється в окремих словах, що стійко утримують лексикалізовані релікти поліського типу. Підтримувані літературною нормою, варіанти лексем з /i/ знаходяться в постійній конкуренції з діалектними варіантами. Тому вони більш уживані в мовленні сільської інтелігенції, молоді.

Квантитативне вивчення функціональної активності варіантів лексем з різними рефlekсами **ѣ* засвідчує, що вібрація фактів мови триває, вона виявляється передусім не у збільшенні кількості рефлексів етимологічного звука, а в тому, що варіантні вияви охоплюють все більшу кількість говірок (у середині ХХ ст. варіанти лексеми *xp'in* були можливими в 5, а в кінці ХХІ ст. – в 11 говірках). Ті рефлекси, що пов'язані з давньою стадією розвитку **ѣ*, поступаються новим, що підтримуються літературною нормою.

Явища, споріднені з паралексією – співвіднесеністю тотожних значенням і близьких звучанням слів, яка визначається нерегулярністю системних відношень у фонетико-морфологічному оформленні – пов'язані з гіперкорекцією звукового складу слова в умовах міждіалектної взаємодії, субституцією тощо: *каліграф'їя* – *кол'їграф'їя*, *дл'а* – *бл'а та ін.*

Досить поширеними в українських східнословобожанських говірках є явища лексичної співвіднесеності однакових значенням, але різних формою та походженням слів, які генетично пов'язані з говірками, котрі

були материнськими для новостворених. Нерідко це також лексеми української і російської мов. Ці лексичні одиниці перебувають у відношеннях гетеролекс: можуть взаємозамінюватися регулярно чи принагідно (*стел'а – потолок, хл'їу – сарай*), виступати як синонімічні засоби говірок тощо. Наприклад: *лишин'її – припутень', старец' – стариц'а* 'бідна дівчина', *пр'ахи – чухрайї* (Нещерет.).

Таким чином, варіативність діалектних явищ в одній окремо взятій говірці свідчить про різнодіалектні джерела формування її, постійні контакти жителів н.п. з носіями інших систем. Фонетичні варіанти лексем, вживані одним діалектоносієм чи односельцями, свідчать про вібрацію фактів мови, конкуренцію системних рис з несистемними.

1. Дзедзєлівський Й.О. Конспект лекцій з курсу української діалектології. Вступні розділи. – Ужгород, 1966. – 97 С.
2. Шарпило Б.А. Українські говірки Луганщини в їх відношенні до діалектної системи південно-східного наріччя української мови. – Луганськ, 1959. – 53 С.
3. Ветухов А.В. Говор слободы Алексеевки Старобельского уезда Харьковской губернии // РФВ. – Т. 34. – 1894. – С. 305-315.
4. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края/ Сост.В.В.Иванов. – Харьков, 1898. – Т. 1. – 1012.
5. Атлас української мови. В 3 т. – Т. I. Полісся, Наддніпрянщина і суміжні землі. – К., 1984; Т. II. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. – К., 1988; Т. III. Слобожанщина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі. – К., 2001.
6. Мартинова Г.І. Лінгвістична географія правобережної Черкащини. – Черкаси, 2000. – 265 С.
7. Герман К.Ф. Атлас українських говірок Північної Буковини. Фонетика, фонологія. – Чернівці, 1995. – 410 С.
8. Горбач О. Південно-буковинська гуцульська говірка й діалектний словник С. Бродина, повіту Радів ці (Румунія) // Горбач О. Зібрані статті. – Т. VIII. – Історія мови. Діалектологія. Лексикологія. – Мюнхен, 1997. – С. 123-275
9. Бичко З. Діалектна лексика Опілля. – Львів, 1997. – 136 С.
10. Бігусяк М. Із спостережень над весільною лексикою гуцульського говору // Гуцульські говірки: Лінгвістичні та етнографічні дослідження. – Львів, 2000. С. 125-148.
11. Говірки Чорнобильської зони: Системний опис / П.Ю. Грищенко, Г.В. Воронич, Л.І. Дорошенко та ін. – К., 1999. – 271 С.
12. Никончук М.В., Никончук О.М. Транспортна лексика правобережного Полісся в системі

- східнослов'янських мов. – К., 1990. – 191 С.
13. Фроляк Л. Середній [л] у східноstepових говірках Донеччини // Вісник Луганського держ. пед. ун-ту ім. Т.Шевченка: Філологічні науки. – 2001. – №12(44). – С. 52-61.
14. Фроляк Л. Умови реалізації та характер звуженого [о] у східноstepових говірках // Волинь-Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир, 2001. – №6. – С. 6-14.
15. Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики. – К., 1990. – 272 С.
16. „Українська мова”: Енциклопедія / Редкол.: В.Русанівський, О.Тараненко, М.Зяблюк та ін. – К., 2000. – 752 С.
17. Словник українських східно-слобожанських говірок / К.Глуховцева, В.Лєснава, І.Ніколаєнко, Т.Терновська, В.Ужченко. – Луганськ, 2002. – 233 С.
18. Приступа П.І. Рефлекси давнього ненаголошеного *ѣ на території західних говорів української мови // Дослідження і матеріали з української мови. – Т.IV. – К., 1961. – С. 145-154.

Список умовних скорочень назв н.п. Луганської області

Волкод. – Волкодаєве, Новоайдарський р-н
Дяк. – Дякове, Антрацитівський р-н
Зор. – Зориківка, Міловський р-н
Кабич. – Кабичівка, Новопокровський р-н
Кап. – Капітанове, Новоайдарський р-н
Міст. – Містки, Сватівський р-н
Нещерет. – Нещеретове, Білокуракинський р-н
Полов. – Половинкине, Старобільський р-н
Преобр. – Преображенне, Сватівський р-н
ПроС. – Просяне, Марківський р-н
ОлекС. – Олексіївка, Білокуракинський р-н